

Бојана М. Вељовић Поповић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет²
Катедра за српски језик

СИСТЕМ ПРЕТЕРИТА У ДИЈАЛЕКТИМА ИСТОЧНЕ И ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

У раду се, са аспекта посматрања употребе глаголских облика, анализирају дијалекатски текстови из студије *Дијалекти источне и јужне Србије* Александра Белића. Циљ рада јесте да се утврди инвентар глаголских облика који се користе за обликовање прошлих дејстава – како оних којима је исказивање претериталне семантике примарна служба тако и синтаксема који у такву службу ступају секундарно, при временској транспозицији. Имајући у виду да текстови који су приложени у поменутој студији припадају жанру народних умотворина, аутор је истакао могућност присуства стилизације и удаљавања од изворног, неусиљеног и спонтаног казивања, односно непатвореног дијалекатског израза. Сходно томе, коришћене текстове у нашој анализи посматрамо као стилски уобличене форме, и посебну пажњу посвећујемо утврђивању принципа који су мотивисали одабир неке од јединица из расположивног инвентара, те ефеката који се на плану рецепције тиме остварују.

Кључне речи: Дијалекти источне и јужне Србије, Александар Белић, дијалектологија, дијалекатска синтакса, глаголски облици.

1. Увод

Студија А. Белића *Дијалекти источне и јужне Србије* остаће упамћена у српској науци као једна од најзначајнијих прекретница. Година њеног објављивања уједно је и година рађања српске дијалектологије као научне дисциплине. И данас, након више стотина објављених научних студија аутора који су, трагом који је оцртао А. Белић, на свим странама штокавштине прикупљали дијалекатску грађу, и након више хиљада научних радова и прилога, ова књига остаје светионик према коме се управљају погледи, недостижни узор, пример изузетног научног прегалаштва, стручности, „најзначајнији међаш у историји наше дијалектологије“ и „недомашен на-

¹ bojana.veljovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научно-истраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-137/2025-03/200198.).

учни подвиг“ (ПЕТРОВИЋ 1999: 5). У околностима које су, политички и историјски гледано, у најмању руку биле неповољне, без правог узора или претходника на чије се истраживање могао ослонити, А. Белић је у својој студији успео да прикупи обимну грађу, оцрта границе, утврди разлике међу трима дијалектима који се протежу на пространој територији, и успе у намери да докаже оно што је првобитно и био подстицај за настанак књиге – несумњиву припадност говора свих трију дијалеката српском етничком и језичком комплексу.

Истраживање А. Белића за основни циљ имало је утврђивање разлика између српских и бугарских говора, те „одбрану“ српских језичких граница од, тада у бугарским научним круговима учесталих, покушаја њиховог брисања и потискивања ка западнијим крајевима. Основна замисао и примарни циљ аутора одредили су сам садржај студије. У центар интересовања стављају се управо оне језичке појаве и нивои чији је класификациони значај примаран, односно на којима се најбоље може спровести доказивање генетске припадности говора, утврдити разлике међу њима, дефинисати границе међу дијалектима и оцртати правац простирања најважнијих изоглоса. Сходно томе, неки језички нивои детаљније су описани и поклоњено им је више пажње, док су други остављени по страни. Јер, како и сам А. Белић пише у уводу:

„Разуме се да су овде дати само основи дијалеката о којима говорим. Посебним расправама, које би требало најзад да се појаве и у овој области наше науке, биће задатак да многа специјална питања боље и свестраније осветле него што сам ја у оваквоме делу. Мој главни циљ био је да основни, најважнији материјал, на основу којег се може добити слика сродних дијалеката источне и јужне Србије сам прикупим“ (Белић 1999: XXVIII).

И заиста, тачно стотину и двадесет година касније, бројни научници и настављачи рада А. Белића расветљивали су различита питања, и овај терен спада у ред испит(ив)анијих зона унутар штокавштине.

У студији А. Белића (из већ наведених разлога) не придаје се пажња анализи синтаксичких особина глаголских облика. Аутор се бави специфичностима глаголског система у оној мери у којој то захтева примарни циљ студије. У одељку о синтакси, сходно томе, посвећује се пажња императиву, употреби глаголске споне у претериту, неким особеностима употребе перфекта и имперфекта, статусу свезице *да* и формама којима се исказује погодбено значење. Уочљиво је да су изабране оне језичке црте које имају диференцијални и класификациони значај, док су друге остављене по страни.

Говоре на југоистоку српског етнојезичког карактерише богатство форми глаголског система, што је одлика идиома у којима је деклинација, услед деловања балканистичких језичких тенденција, значајно редукована. И то је једна од значајнијих диференцијалних црта према остатку штокавштине. И А. Белић, а и каснији истраживачи, доказали су да се аорист и

имперфекат овде добро чувају, те језичка грађа из ових области нуди више могућности за испитивање њихових семантичко-синтаксичких одлика него материјал из других зона штокавштине. Посебно узимајући у обзир чињеницу да је у студији А. Белића фиксирана језичка ситуација са почетка двадесетог века, очекује се да је употреба ових претерита била фреквентнија него данас, после више од једног века, што је период током кога се могло десити њихово потискивање из система узроковано утицајем из правца централноштокавског терена, односно језичком асимилацијом према стандарднојезичким приликама.

Претеритални облици којима А. Белић поклања пажњу у својој студији и о чијим синтаксичко-семантичким одликама даје извесне податке јесу перфекат и имперфекат. Наш задатак у овом раду је да сумирамо информације о синтаксичко-семантичким одликама претериталних форми које у својој студији даје А. Белић, а потом и да, користећи се језичком грађом приложеном у одељку Дијалекатски текстови, покушамо да путем анализе употребе у везаном говору дођемо до нових сазнања о њиховим одликама и здруженом функционисању, те да њихове службе дефинишемо и опишемо³. Осим синтаксема којима је исказивање прошле семантике примарна служба, пажња ће бити усмерена и на евентуалну појаву осталих глаголских облика који перетериталну семантику исказују секундарно, при временској транспозицији. Дакле, циљ нам је да, комбинацијом података које у теоријском делу студије даје аутор и сазнањима до којих дођемо анализом текстова, пружимо целовитију слику система претерита у дијалектима источне и јужне Србије фиксирану почетком двадесетог столећа.

Овде треба поменути да приложени материјал који ћемо овде користити, како сам аутор истиче, није спонтани говор, какав је коришћен за анализу дијалекатских особина у самој студији, већ донекле стилизовани вид казивања какав се среће у народним умотворинама, уз, спорадично, примесе локалног варошког говора. Имајући у виду чињеницу да при казивању народних умотворина и обликовању исказа по угледу на народне приповетке изворни говорници заиста посежу за различитим средствима стилизације, укључујући ту свакако и одабир глаголских облика, ову језичку грађу тако ћемо и посматрати у раду. Дакле, циљ нам је да анализирамо на који начин се користе глаголски облици у усменом казивању – који су принципи њиховог одабира, комбиновања унутар приповести, на који начин казивачи користе њихов семантички али и стилски потенцијал, које од глаголских синтаксема из богатог инвентара бивају одабране у конкретним језичким околностима а које, опет услед својих специфичних одлика, имају низак употребни потенцијал или пак потпуно изостају. У анализи која следи покушаћемо да све наведене факторе издвојимо и илуструјемо примерима.

³ Материјал за овај рад чине текстови приложени у одељку Дијалекатски текстови (БЕЛИЋ 1999: 421–428).

2. Систем претерита у дијалектима источне и јужне Србије

2.1. Перфекат

У одељку о синтакси А. Белић разматра статус перфекта у дијалектима источне и јужне Србије задржавајући се тек на неколиким напоменама о специфичностима његове употребе. Пажњу аутора завредило је питање употребе перфекта са споном и без споне (БЕЛИЋ 1999: 403–405). Истиче се и запажање, поткрепљено примерима, да се имперфекат и перфекат глагола *бити* „употребљавају као помоћни глаголи уз *part. preat.*“ (БЕЛИЋ 1999: 405–406). А. Белић се не задржава детаљније на синтаксичко-семантичким особеностима овога претерита, јер, као што смо напред истакли, то није био примарни циљ ове студије.

Примери из грађе показују да је и у говорима источне и јужне Србије, тачније у умотворинама казиваним од стране говорника са овога терена, перфекат основно глаголско време којим се саопштавају прошле радње, што је одлика српског језика и његових дијалеката у целини. Перфектом се стилски неутрално и семантички неспецификовано (универзално) казују минута дејства. Њиме се може обележити било која прошла радња – свршена и несвршена, доживљена и недоживљена, из блиске или даље прошлости, најчешће у вредносно неутралном и стилски необележеном (кон) текстуалном окружењу, што показују следећи забележени примери:

(1) Къ^ад сь^ам бѣл момѣ^а к, па смо ишли у Прекѣногу љ гости.; Къад је чивѣтин царувѣл па се з бѣга свадѣл.; Чивѣтин је имѣл војску бѣлога свѣта; па је он остѣл премѣрје и данѣ с га ѣма (...); Бог прѣти пѣсле, кад су дошлѣ љ поље, он је кѣмѣл да се брѣни.; (...) бѣл ми је тѣва длжан једѣ^ан седамдесѣ грѣша (...); Он ву врѣви: „дѣгни се, јѣ сь^ам ти товѣ прегрешѣл: ти си ми писѣла, јѣ сь^ам се разљутѣл, та сьѣм ти товѣ писѣл.“; Онѣ кѣже: „женѣла сь^ам се и једнѣ је нѣч муж спѣл при мѣне; па утѣче оди мѣне: двѣјесе гѣдине нѣ знам га, жѣв ли је, умрѣл ли је?“; Кадѣ је дошлѣ ручѣ^а к, а онѣ облѣче црнзелѣн востѣн, и љзе црнзелѣн послужѣвник, че га послѣжи сьѣс винѣ.; Кѣже: „двѣјес гѣдине су минѣле; остарѣл је: да га вѣдим не мѣгу да познѣјем.“; Гѣзда кѣже: „какѣ^а в рачѣн ѣчеш; двѣјес гѣдине си ме слѣшѣл непогѣден (...)“; Госпѣдин-пѣпе, до сѣ^а г несѣ^ам ишѣ^ал у Цѣриград (...).

Иако је у српском језику пуни перфекат претерит са најширим дијалпазоном служби и високом фреквентношћу, у анализираној грађи нисмо забележили већи број потврда. Претежу глаголски облици спецификованије и одређеније семантике, односно стилогеније и експресивније синтаксичке форме, док перфекат служи превасходно као стилски неутрална позадина у односу на коју други облици стичу изражајност. Наведено одговара жанровској оријентацији текстова – експресивно, организовано и стилски уобличено казивање са интенцијом остваривања експресивних ефеката. Тако је,

на пример, број издвојених потврда крњег перфекта, односно перфекта без споне, знатно већи од потврда са пуним облицима. Краћи перфекат је у односу на пуне форме стилски маркирана јединица и он је, осим претериталности, носилац и додатних семантичко-стилских одлика⁴. Крњим перфектом се најчешће исказују прошле радње које се саопштавају или као новост, или као извесна специфична одлика, стање, уочена околност, затим као изненађење, неочекивани обрт и сл. Сходно томе, и у испитиваној грађи крњи перфекат налазимо у служби обележавања⁵: а) прошлих радњи које се реципијенту саопштавају као новост, изненађење, неочекиван догађај или преокрет (2); в) прошлих радњи и стања која заузимају иницијалну, стилски маркирану позицију, када приповедање тече налик ономе које налазимо у народним приповеткама, чиме се изазива виши степен заинтересованости реципијента, што је од значаја за експозицију (3)⁶; г) набрајања више прошлих радњи, у низовима, које се динамичније смењују, будући да је без споне, те тиме економичније језичко средство (4); д) резултативних радњи које се посматрају превасходно као слика, дата као нешто готово, статично, дакле више као стање, готов факат, него као радња или процес у прошлости (5)⁷:

(2) (...) *нане, купи́л та́та лива́ду за де́сет и́љади гро́ша, да пра́тиш па́ре да пла́ти лива́ду.; Овои́ли стрше́љи чиву́тина.; Из дево́јћу змија́ излэ́зе да уа́пе младоже́њу. Ста́рац ува́ти па оцэ́че на змију́ту гла́ву и дру́га змија́ и́с-кочи и тре́ћа змија́: има́ло у дево́јћу три змије́.; Она́ се изнасади́ла насáд та на́дла ча́шата, те се строи́ла, а тётката о́ка по изми́ћаркуту: „бу́ди су ти отпа́дле ру́кете, а ти неси́ ћора́ва, што не држи́ш.“; Он на вра́та чу́ка; жена́ му продума́ла (...); Кад тв’ј дома́ћин ле́по замеди́о ракију́ та нам служи́ (...); У прв́њу ве́чер она́ доби́ла дете́. Дете́ ста́ну му́ж, на два́јесе го́дине, па спа́л при ма́тер си.; И она́ се жени́ла два́ пут. И змије́ изе́ле они́ја младоже́ње: како́ и изеде́, а они́ умре́ли;*

(3) *Има́ло једна́ ца́рева че́рка, па штого́д момче́ виде́ла, она́ сака́ла са си за́ла же. Па чу́ла једно́га ца́ревога си́на, па му писа́ла пи́смо са сњэг да се за́ла же. О ву одговори́л на пи́смо (...) Она́ се разболи́ла. Лечи́ли љу до́ктури, па љу не не мо́же излэ́че. Она́ чу́ла, у неко́ј си гра́д има њего́ва тётка. Она́ при њу́ сака́ла да иде, па тражи́ла од башту́ си во́јску и па́ре да иде да се*

⁴ Детаљније односу пуног и крњег перфекта у тутинско-новопазарско-сјеничком говору ауторка је писала у раду ВЕЉОВИЋ 2017: 191–209.

⁵ Класификација примера крњег перфекта према семантичким подтиповима у овом раду извршена је према ГРИЦКАТ 1954.

⁶ У овој категорији забележили смо највише примера, што је и очекивано имајући у виду да су посредни текстови који и јесу језичко-стилски обликовани по узору народне умотворине.

⁷ Дата класификација не подразумева строгу одвојеност синтаксичких подтипова. Напротив, издвојена значења најчешће се преплићу, те овде поделу вршимо условно, сходно томе која од наведених семантичких нијанси у датом случају и приповедном оквиру претеже.

лечи. Башта́ си у да́л во́јску и па́ре да се ле́чи. Она́ *отишла́* код ту́ј њего́ву тётку, а она́ *имала́* девет измића́рке и њу́ десету, *погоди́ла*; и она́ се о́дма *олечи́ла* (...) *направи́ла* три воста́на и исто та́ки три послуже́вника и што се са́ка на послуже́вници ства́ри.; *Сретну́ли* чове́ка, кме́та, пита́ли га: „да́ ли је пра́вдина бо́ља, је ли кривди́на?“ (...) *Сретну́ли* по́па па пита́ли.; Вук *наишѐја* овцу́ па гу *иска́ја* уда́ви.; *Поишѐја* вук да́ иде па *сре́ја* коња́; ка́же: „сѐ́ г ће те уда́вим!“; па на ње́га. Коњ му *рекну́ја*: „немо́ј ме уда́виш, а заср́ни у де́сну но́гу, како́ сѐам потко́ван, та тѐ́ г ме уда́ви.“ А он *засну́ја*, а коњ *ману́ја* сѐа́с копита́ те га *уритну́ја* у главу. *Поишѐја* вук да́ си иде па *сре́ја* овна́ (...) а овѐ́а *н рекну́ја* (...) Он *си излетѐја* да уле́гне у уста́ па га *убо́ја*. *Поишѐја* си *вук*, па *сре́ја* па мага́ре. Па *казáја* на мага́ре (...); Једѐ́а *служи́ја* у једно́га га́зду за три́ го́дине. *Погоди́ја* се по три́ста гро́ша за го́дину, па *служи́ја* три го́дине. *Узе́ја* га́зда па́ре та да пла́ти на мо́мка; у једну́ ру́ку *узе́ја* девет сто́тине гро́ша, а у дру́гу ру́ку *узе́ја* три ду́ката. Па ка́же на слугу́ (...) И он *помисли́ја*, та *рекну́ја*: „ја ћу́ узнем три ду́ката ала́л!“ *Узе́ја* три ду́ката, па си *поишѐја* од оно́га газду́ до́м. *Отишѐја* до једно́га чове́ка на кона́к, па *седѐли* у вече́р, а *имáја* у ту́ј ку́ћу једѐ́а старѐа́ц, а тѐ́ај старѐа́ц *имáја* једну́ снау́ и си́на.;

(4) *Има́ло* у једно́ село́ једно́му невеста́. Бе́гениса́л ју по́п. (...); *Има́л* једѐ́а *н* момѐ́а *к* пуста́ија. *Бил* у едно́ село́ момѐ́а *к*, у слугу́бу. Га́зде му *думáли*: „а́јде да те оже́нимо!“; Она́ че да га послуж́и (дево́ћа). *Обле́кла* пембелѐ́ију; *узѐла* та́ки *в* послуже́вник, пембелѐ́ију. *Частѐила* га сѐ́а *с* ра́кију. *Собле́кла* пембелѐ́ију, воста́н; *обле́че* пла́в-модар (воста́н), па *узе* пла́в-модар послуже́вник, па га по́служи сѐа́с *с* каве́.; (...) па си *преишѐја* онѐ́а *ј* чове́к, па си *ка́тану* *одве́ја* сѐа́с *с* па́ре до́м. *Зажени́ја* му се шура́к. *До́шла* ба́ба та да га ви́ка на сва́дбу.; И он *се уверѐ́ја*, па гу *прати́ја* на сва́дбу, а са́м *се преличи́ја*, *направи́ја се* Ту́рчин.; *Одве́ла* га у коша́ру, па ги *оста́вила*. Па *отишѐја* и Ту́рчин при њу́м, а *имáла* и дете́. *Успáла се* жена́, а Ту́рчин укра́дни дете́, па си *отишѐ́ја* до́м.

(5) (...) и дете́ у коша́ру билó, *изгорѐло* и онó.; (...) Изле́гја из водени́цу, па погледа́ја коби́лу: *изјаловѐла се*, а ждре́бе га не́ма.; *Дотѐкла* голема́ вода́ и он се́ди та че́ка.; Къд ле́гоше два мла́ди да спу́, голе́ма́ дре́мка и *обори́ла*, а ста́рац па́зи.; Кад по́гледа ста́рац, куде *седѐли* ајду́ци: четѐ́рјесе кúпа па́ре.; *Пресѐ́а ну́ла*, *усекну́ла*, *омале́ла* она́ј река́ (...); И она́ му дала́ кључе́ве, те ре́ди ре́дом по со́бе те најде́ ту́ја слу́шкињу, и она́ *ле́гла* на кре́вет, а он се мо́ли (...).

2.2. Аорист

Говори на југоистоку српског дијалекатског простора добро чувају аорист, овај облик је до данас у овим идиомима у живој употреби и карактерише га знатна виталност (БОГДАНОВИЋ 1979: 83; ЋИРИЋ 1983: 85; БОГДАНОВИЋ 1987: 250; ВУКАДИНОВИЋ 1996: 260 – 261; ЋИРИЋ 1999: 169–170; МАРКОВИЋ 2000: 235; ЈУРИШИЋ 2009: 209).Текстови у студији

А. Белића обилују примерима аориста – он се користи у својој примарној функцији обележавања прошлих свршених (чешће) и несвршених (ређе) радњи које се карактеришу семантиком доживљености, и које на наративном плану истиче виши степен експресивности, емоционалне интонираниости у односу на дејства обележена перфектом.

Имајући у виду чињеницу да текстови из студије А. Белића припадају жанру народних умотворина, односно обликовани су по угледу на народне приповетке, нешто ређе је аорист бележен као стилски маркирани облик при исказивању од стране наратора лично доживљених прошлих дејстава (6). Чешће су посредни радње из искуственог домена других лица, тј. јунака приповести, а које казивач, у намери да обликује експресивно и емотивно ангажовано казивање, представља као доживљене (7):

(6) Бил је Н. Г. и бил је Т. В и П. Б. Кад *би* љвече, девојчићи претекну па лэгну у кошáру (...); Къ^ад сѣ^авну, онѣја налѣгоше у кѣћу. Тѣ^аг се наредѣмо па сѣдомо на клѣпу рѣдом.; Кад *би* дрѹгу вѣчер онѣ па претекну девојкама да улѣгну ѣсто у кошáру...; Кад *излѣзоше* онѣ на мѣне зла.; Онá кáже: „женѣла сѣ^ам се и јѣднѹ је ноч муж спáл при мѣне; па *утѣче* оди мѣне (...)“; Дрѹги вѣка: „а ја *свади* мѹжа и женѹ.“; Кад *би* на вѣчѣру, њѡјан мѹж дѡјде и нѣшта не разговáра.;

(7) *Извади* јѣднѹ жлтѣцу, он му *казá*: „пошѣл си на пѹт, кад вѣдиш голѣмѣ вѡде, мѹтне, немѡј да гáзиш“ (...) *Дојде* Тѹрчин сѣ^ас áта и сѣ^ас-ексенѹ: „Држ, чѡрбаци, сексенѹ“ И он *вáну* сексенѹ, а Тѹрчин му *рѣче*: „ја чу прѡбам вѡду сас áта.“ *Прѡбá* Тѹрчин вѡду и *ѹдави се*. Кад *се ѹдави* Тѹрчин, он *чекá* та отѣче водá, па *прѣгази* и сексенá товáрена с пáре.; Он *се дѣже*, те *ѹзе* секѣру да га убије, па *прѣмисли* и не *ѹби* га. Јѹтре дѣ^ан *појде* детѣ на орање, па забоварѣл рáлник те óка мáтер си (...) И он се тегáј ѣзвести, зашто сѣн му бѣл и кáже: „да му дадѣш мојѣ дрѣе, да се преоблѣчѣ и да га опѣреш.“ Онá му *дáде* дрѣе, *облече*, *опра* га. Кад бѣше ѹ вѣчер, он *јѡ* *дáде* пет грѡша (...) *Сѣдоше*, *вѣчерáше* (...); *Пѡгледа* женá белѣге, *видѣ* и *пѡче* женá да вѣка.

Осим што је носилац семантике доживљености и резултативности (довршености) глагоске радње, аорист спада у ред економичнијих синтаксичких јединица. Често се среће употребљен у низовима, и то онда када се имају представити радње које се динамичније смеђују, догађајни план и временска линија се на тај начин брже померају унапред. На стилском плану овако организовано приповедање карактерише израженија експресивност и емотивни набој, а није лишено ни драматичности и напетости, што све знатно побуђује пажњу слушаоца и омогућава његову интензификацију рецепције и емотивну ангажованост. У наставку наводимо два шира исечка текста ради поткрепљења дате тврдње:

(8) Н. Г. *зáбрзи* коња, а ја *сáви* гáјде под мѣшку па трчѣм по њѣга, знаш, *вѣдо* да је пијáн. Óкам: „стѡј, бре Н., оћ да пáднеш од коња“; док ја

изрѣкнем, *претече* коњ и *притисе* га коњ њега. И ја *зовну*: „овамте бре да извадимо човека!“ *Стігоше* оні, *извадімо*. *Ўзе* Т. С. и П. Б., *узеше* га да га воде и *сведоше* га до Дервѣн, до Ђуприју. Он како пијан па и *увати* с рѹке за врат, па тѣг *обори* њи *обадва* на кѣлдрму. *Разбіише* *оба* главу, а он *остаде* врз њи. Пóсле ми *стігомо* с Миту, *тргомо* једног овам, једног онам. Он *паде*, не мóже више да *іде*. (...) И оніја двојица *опрамо* от крв. После тога му Пётр *ўзе* му коња; па *ўзјеше* па *пóбеже* с коња. А ми с Миту *подігомо* Никóлу та га повéдемо на гóре до Драинци. Па *дојдомо* на једн^а потóк. Па он ондѣј *паде* и *ўмре* од піїе. Ја *ўзнем* *істо* његову кáпу, па *отворим* *ўста*, па *сипуј* во́ду. Е міну човѣк из Драинци, па *каже*: „е, брáте, да сте бáрем до селó, него *умре* човѣк.“ Ја *кажем* њему: „іди ти по свој пút; како *ўмре* тако ће *оживі*.“ Дóклем му *сипува* во́ду у *ўста*, и он *пóче* после да бљўје, а бљўј докле *бљува*, а кад *ізбљува*, он мáло *прóгледа*, ми га *испрамо* с во́ду, пóсле га *дігомо* одóтле, да га во́димо на бѣлу во́ду...;

(...) *Дáде* му поп пет стóтин грóша. *Извади* тескеру. *Појде* у Стáмбол, и *врну се* од пút и *огледа* кроз вратá (...) Он на вратá *чука*; женá му продумáла: „ћóрав да *пóјдеш*, нел *отиде* у Стáмбол.“ А поп *рече*: „кудѣ чу сѣг *ја*?“ (...) И онá женá, *рече*: „ја тѣб да *повијем* кано *детѣ* мѣ *нечко*.“ (...) *Пóви* попá па га *пóклопи* под коріто, па *отвори* на мўжа вратá. *Улѣзе* мўж у *іжу*, *одмори се*, па *каже*: „кáмо да ти *вїдим*, какѣ *в* ти је *прїнов*.“ *Подіже* коріто, *пóгледа* *детѣ* (...) *Обричи* му брáду (...) *Најде* онá *секиру*. *Діже* он *секиру*, да му *сечѣ* но́гѣ, а поп *стáну* да се мóли (...) „Штó чеш *тўка*?“ „Дјáвол ме *дóведе*“ (...) И он му *ћушну* једну но́гу. „Едну чу ти *остáвим*, а *другуту* чу *сечѣм*.“ „Он *стáну* да се мóли“ (...) *Рече*: „де, *тўка* да *плáтиш*.“ Поп *написа* пїсмо, *прáти* дóма на *попадїју*. *Їмаше* *детѣ* попóво *ўчено*. *Прѣчети* пїсмо. (...) Попо^а *діја* пáре *іспрати*, а поп *наплати* ливáду. *Пуштити* га, попá, пóсле. И поп *се зáтвори* у *іжу*. *Седѣ* четїрес дѣна. Селѣње га *траже*: „кўд је наш поп?“ Попадїја *каже*: „голему бóлес *лежі*“. Четїрес дѣна *лежá*, догдѣ му брaдá *порастане*.

Истакнути делови текста показују и то да се аорист у ширем контексту најчешће среће у комбинацији са наративним презентом (што се види из претходно наведених примера), који се карактерише сличним синтаксичко-семантичким одликама, о чему ће речи бити касније. Комбинација, односно смењивање аориста и презента неретко је морфолошки условљено – будући да се аорист ређе гради од несвршених глагола, радње које су доживљене у прошлости а које карактерише процесуалност, несвршеност, праћење и сагледање у току самог вршења чешће се исказују презентом, док се резултативне, свршене, обично обележавају аористом. Иако сличних синтаксичко-семантичких, па и стилских својстава, у односу на аорист, презент у приповедање уноси нешто мирнији тон, успорава радњу, што омогућава дезаутоматизацију приповедне линија, а смена бржег и споријег темпа приповедања и смењивања слика спречава монотоност приповедања.

Аористне радње које карактерише динамично смењивање по карактеру су сукцесивне, следе једна за другом, и он је један од облика који најпрецизније обележава такве низове:

(9) *Извади* јабалку, *даде* на калавџа и калавџин *тѹри* цѣлу у цеп.; Он *растури* пазар, *отиде* на дрѹго мѣсто и тамо *направи* пазар за стоку.; И он *извади* трећу јабалку (...) Старац *разреза* јабалку на чѣтри. Три режња *даде* трговцу и једн *остаде* на старца (...); Из девојћу змија *излѣзе* да уапе младожењу. Старац *ува̀ти* па *оцѣче* на змијѹту главу и дрѹга змија *искочи* и трећа змија: имало у девојћу три змије.; *Направи* весѣље, две недеље, свадбу. И кѣд *појдоше*, *рече* старац на онога чорбаџију: „да најдеш двајесе коња и чѣтирјес врѣче“. И он му *најде*. *Забраше* стоку до планинѹту, *наплнише* чѣтирјес врѣча, *натоварише* двајесе коња. *Заминуше* планину. *Слѣзоше* у пољето.

Аорист се неретко употребљава и у дидаскалијама, при увођењу туђег говора од глагола говорења и мишљења:

(10) (...) Гážда му *рече*: „чу ти да́м кошáру (...)“; Она́ *рече*: „мож“; И кѣд појдоше, *рече* старац на онога чорбаџију: „да најдеш двајесе коња и чѣтирјес врѣче“.

Најзад, као и крњи перфекат и аорист је често носилац семантике изненадности, новине, чуђења, неочекиваности:

(11) Из девојћу змија *излѣзе* да уапе младожењу. Старац *ува̀ти* па *оцѣче* на змијѹту главу и дрѹга змија *искочи* и трећа змија: имало у девојћу три змије.; Ка *искочи* старац на планину, ајдѹчка стража стоји и она́ *пóлете* на старца, а старац *стражу* *уби*. (...) Старац *изби* сви ајдѹци. Кад погледа старац, куде седѣли ајдѹци: чѣтирјесе кѹпа па́ре. Старац *насѣче* шѹму, па *зашуми* дѹвку, па *се в́рну* при трговца и *рече*: а́јде, трговче, да путѹјемо. И *отóше* тамо при једнога трговца. И трго́вац *се* мно́го *зарадува* (...) *Отóше* при трговца; *погодише* сурију (буљѹк овно́ве) и трго́вац *и одве́де* на њего́в до́м и *напраи* вече́ре. *Вече́раше*.

2.3. Имперфекат

Примера имперфекта у ексцепираној грађи мање је него потврда са аористом. Имперфектом се исказују прошле радње искључиво несвршеног вида, посматране у процесу, току свога вршења (12), или чешће дате као прилике, околности, стања која су била на снази, важили током вршења неких других радњи обликованих аористом, перфектом или наративним презентом⁸(13). Одликује их наглашено присуство компоненте доживљености и висок степен ексцесивности:

⁸ Детаљније о синтаксичко-семантичким одликама имперфекта и његовом односу према аористу види: МУСИЋ 1925/26: 27–41; БЕЛИЋ 1939: 179–188; СТЕВАНОВИЋ 1953/54: 39–80; ИВИЋ 1953/54: 229–262; СЛАДОЈЕВИЋ 1953/54: 213–228; М. ИВИЋ 1958: 139–152; СЛАДОЈЕВИЋ 1961; МАРЕТИЋ 1963; ВУКОВИЋ 1967.

(12) Къд лѣгоше два млáди да спѹ, голѣ^амá дрѣмка и обори́ла, а стáрац пáзи. (...) Тѣ г стáрац ѝскочи, а она *спáше* како свáки млáди.

(13) Отишѣ́ја тѣ г вук у плáнину, па застанѹ́ја у једнѹ бѹку, па кáже: „мој тáтко не чекá да се гóју óвце – бѣше жив; не гли́һá цѣли овнóви – пá бѣше жів; не бѣше албáтин – пá бѣше жив: да ѝма ко да ме вáти, па од рѣп дó главу, од рѣп дó главу.“; Поп нáписа пíсмо, прáти га дóма на попади́ју. *Їмаше* детѣ попóво ўчено. Прѣчети пíсмо.; Оти́де при једнѹ жѣну на конáк, па пíта жену-ту: „мóже ли, снаó, тѹва да спíм.“ Онá рече: „мож“. И њóјан мѹж *нѣмаше*.; Кáже: двáјес гóдин су минѹле; остарѣл је: да га вíдим не мóгу да позна́јем. „*Нѣмаше* ли нѣшто белѣ́ге?“ „*Їмаше* у вр гла́ву белѣ́ге (...)“; Ото́ше при трго́вца; погоди́ше сури́ју (бу́љук овнóве) и трго́вца и одве́де на њего́в дóм и нáпраи вече́ре. Вече́раше. *Їмаше* трго́вац дево́јћу.

2.4. Наративни презент

У својој примарној служби, презент је основно време исказивања садашњих, актуелниј дејстава. Као такав, стилски је необележен, експресивно неутралан и немаркиран. Но, при временској транспозицији, презент све наведене карактеристике поседује, и у наративној служби у широкој је употреби како у стандардном српском језику тако и у дијалектима. Основну семантику исказивања садашњих радњи, стања и збивања презент задржава и онда када се транспонује у прошлост, тј. када је наступа у својој секундарној служби⁹. Прошла дејства исказана наративним презентом тако се приказују као актуелна, као да се управо одвијају пред очима слушаоца, што приповедању даје упечатљивост, живост, емотивну интонираност и евокативност. Карактерише га и наглашено присуство компоненте доживљености. Најчешће се наративни презент среће у окружењу које би погодноло употреби аориста, са којим показује сличне стилске и семантичке карактеристике, с тим да је основна разлика на стилском плану, имајући у виду да презент има могућност реактуализације, оживљавања прошлих дејстава (14). Дијапазон употребе наративног презента, међутим, шири је имајући у виду да нема видских ограничења, те га тако често срећемо у контекстуалном окружењу које би одговарало и аористу, али су посредни несвршени глаголи те је стога изабран презент (15). Наративни презент често се у ширим контекстима комбинује са осталим глаголским облицима – перфектом, аористом, наративним императивом, чиме се постиже рељефност и дезаутоматизованост приповедања (16). Као и аорист, и презент је економично језичко средство, па се често среће у низовима, када имамо померање визуре са једне на другу слику описаног догађаја са могућношћу смењивања приповедног темпа комбинацијом свршених и несвршених глагола (17). Најзад, наративни презент бележен је и у дидаскалијама (18):

⁹ Детаљније о односу наративног и презента у основној служби, као и семантичко-стилским и синтаксичким одликама наративног презента в. ТАНАСИЋ 1996.

(14) После ми сти́гомо с Миту, тр́гомо једно́г ова́м, једно́г она́м. Он па́де, *не мо́же* ви́ше д иде. До́кле они́јам да *ве́жемо* гла́ву, ја *у́знем* шаши́р па *запо́јим* Нико́лу с во́ду.; Има́ло у једно́ село́ једно́му неvéста. Бе́гениса́л ју по́п. По́јде она́ на́ воду, поп *нажмику́је*. Она́ *ја́ви* сво́му му́жу (...) Му́ж ју *ка́же*, што че да бу́де од ово́га попа́. Оти́де при по́па (...)

(15) Појде у Ста́мбол, и вр́ну се од пу́т и о́гледа кроз в́рата: поп дош́а л у ј́жу. Он на в́рата чу́ка (...); Кад би́ на вече́ру, њо́јан му́ж до́јде и ни́шта *не разговára*. А он *ни́та* же́ну (...); Ка́ иско́чи ста́рац на планину, ајдучка стра́жа *стоји́* и она́ по́лете на ста́рца, а ста́рац стра́жу у́би.; Къд ле́гоше два мла́ди да спу́, голе́ма дрёмка и оборо́ла, а ста́рац *па́зи*.

(16) Па он онде́ј па́де и у́мре од пи́ће. Ја *у́знем* исто́ њего́ву ка́пу, па *отво́рим* уста, па сипу́ј во́ду.; Къ́д сá вну, они́ја налэ́гоше у ку́ћу. Тъ́г се наредíмо па седóмо на клúпу рéдом. Кад тъ́ј домаћíн лéпо замедíо раки́ју та нам *слу́жи*... Кад би́ дру́гу ве́чер они́ па *претéкну* дево́јкама да *улэ́гну* исто у кошáру... Оне́ *се сéте* па *трéгну* рéзу па *зарéзу*; па *до́јду* код мéне у ку́ћу где сáм ја и М. Р.; Отиш́а ја до једно́га човéка на конáк, па седéли у вече́р, а има́ја у ту́ј ку́ћу једе́а ста́рьац, а тъ́ј ста́рьац има́ја једну́ снау́ и сина́. Онъ́ ј слуга́ што би́ја и они́ја сýн и снаа́ – они́ си *орáтију*, а онъ́ ј ста́рьац сал *ћути́*; онъ́ ј слуга́ *ни́та* оно́га сина́ (...); И она́ му далá кључéве, те *рéди* рéдом по сóбе те најде́ ту́ја слúшкињу, и она́ лéгла на кре́вет, а он у *се мо́ли*: „дигни се!“ А она́ *ка́же*: „нечу́ (...)“ Он ву *врéви* (...)

(17) Къ́д сáм би́л момб́к, па смо и́шли у Преко́ногу у гости. Би́л је Н. Г. и би́л је Т. В. и П. Б. Кад би́ увече́, дево́јчићи *претéкну* па *лэ́гну* у кошáру; а она *до́јду* у вече́р па *че́кау* на в́рата да им отвóре..., а оно́ удари ве́лика ки́ша, а они *стоју́*, па *поки́сну*. А ја *до́јдем* па *ни́там* ста́рца с једну́ ногу́ (...) *ни́там* ја њéга.

(18) Е ми́ну човéк из Дра́инци, па *ка́же*: „е, бра́те, да сте ба́рем до село́, него́ у́мре чо́ек.“; Дру́ги му *ка́же*: „чу ти даде́м сто о́ка вино́.“; Он ју *ни́та*, же́ну: „могла́ ли би да га позна́јеш?“; И он му најде́ Забра́ше сто́ку до планину́ту, наплни́ше четíрјес врéча, натовари́ше два́јесе ко́ња. Замину́ше плáнину. Слезо́ше у пољéто. Ста́рац трго́вцу *казу́је*: „до ту́к смо ишли́, а оту́к ће се де́лимо“ (...) Ста́рац *ка́же*: „и неvéсту че поде́лимо.“

2.5. Наративни императив

Наративном императиву¹⁰ при временској транспозицији доступно је исказивање како појединачних тако и вишекратних прошлих дејстава. У хабитуалној употреби императив у испитиваној грађи нисмо забележили.

¹⁰ На једном делу територије наративни императив врло је заступљен (БОГДАНОВИЋ 1979: 124; БОГДАНОВИЋ 1987: 252), док је у појединим говорима нешто мање фреквенције (ЋИРИЋ 1983: 105; МАРКОВИЋ 2000: 235).

Разлог томе највероватније лежи у томе што се он среће у типу дискурса у коме се приповеда о прошлим, по навици или обичају, односно утврђеном редоследу понављањем радњама вршеним од стране лица које приповеда. Имајући у виду да описа таквих дејстава није било (превасходно су уобичајена при исказивању личних сећања, навика и доживљаја наратора при евокативном и емотивном враћању у прошлост), изостаје и овај облик¹¹. Наративни императив потврђује свега неколико примера са исказаним појединачним прошлим радњама (19).

(19) Па он ондѣј паде и ўмре од пиће. Ја ўзнем његову капу, па отворим уста, па *сипуј* воду.; Дóклем му сипува́ воду у уста, и он по́че после да бљу́је, а *бљуј* докле бљува́, а кад избљува, он ма́ло про́гледа, ми га испра́мо с во́ду, по́сле га ди́гомо одо́тле, да га во́димо на бе́лу во́ду...; Одвела га у кошáру, па ги остави́ла. Па отишѣ́ја и Тўрчин при њўм, а имáла и дете́. Успáла се женá, а Тўрчин *укра́дни* дете́, па си отишѣ́ја до́м.

2.6. Наративни футур

Наративни футур у испитиваној грађи присутан је у три примера (20), и то при исказивању појединачних прошлих радњи. У хабитуалној служби није забележен:

(20) А ја до́јдем па пита́м ста́рца с једну но́гу: „Јел ўмеш, де́до, ти да сви́риш у свира́јку?“, пита́м га ја њега. Ка́же: „де́те, ја ўмем да сви́рам.“ Ћзе он да сви́ри у свира́јку, а ја *ћу да игра́м*.; Сретну́ли по́па па пита́ли. По́п каза́ја (...) *А ћу ни́там* јагумани́на. Он *ћ'* им ка́же: „не́ки пу́т пра́вдина, сѣ́га је крив́дина.“

3. Закључак

Анализирана грађа показује да се у текстовима студије *Дијалекти источне и јужне Србије* у служби обележавања прошлих радњи користе глаголски облици којима је то примарна служба (перфекат, аорист, имперфекат), као и временски транспоновани облици (презент, императив, футур). Плусквамперфекат и наративни потенцијал нису забележени. Фреквентношћу се, од синтаксема прве групе, издвајају крњи перфекат и аорист, док је имперфекат нискофреквентан. Од временски транспонованих облика најчешће се употребљава наративни презент, док су императив и футур потврђени у свега неколико примера.

Спроведена анализа показала је да усмени дијалекатски текст подлеже сличним начелима стилизације која важе за уметничке језичке творевине.

¹¹ Из истих разлога у потпуности изостаје и наративни потенцијал, који се као временски транспонован искључиво среће при обликовању хабитуалних прошлих дејстава.

Лице које приповеда свесно је да на располагању има богат инвентар синтаксема и има јасну представу о томе да је сам одабир важан и да утиче не само на значењски него и на стилистички ниво приповести, као и на интензитет рецепције. Варирање јединица, њихова комбинација и употреба у складу са захтевима унутар реченице али и читавог контекста, потреба да се естетски, емотивно, евокативно и експресивно делује на реципијента значајан су показатељ да је у усменом обраћању обликовање информативне стране исказа само један од низа поступака које говорно лице предузима у тренутку језичког обликовања. Текстови из студије Александра Белића значајан су и драгоцен показатељ и егземплар не само језичких одлика дијалеката на истоку и југу наше етнојезичке територије него и пример изузетног естетског и језичког богатства и разноврсности похрањених у идиолекту сваког појединачног носиоца једног дијалекта, као и у колективној свести уопште.

Цитирана литература

- БЕЛИЋ, Александар. „Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* књ. XVII (1939): стр. 179–188.
- БЕЛИЋ, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Говори Бучума и Белог Потока“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXV (1979): стр. I–XIV + карта + 1–178.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Говор Алексиначког Поморавља“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXXIII (1987): стр. 7–302.
- ВЕЉОВИЋ, Бојана. „Перфекат без помоћног глагола у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. LX/2 (2017): стр. 191–208.
- ВУКАДИНОВИЋ, Вилотије. „Говор Црне Траве и Власине“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XLII (1996): стр. 1–317.
- ВУКОВИЋ, Јован. *Синтакса глагола*. Сарајево: Завод за издавање уџбеника, 1967.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику, и сродним синтаксичким појавама*. Београд: Научна књига, 1954.
- ИВИЋ, Павле. „Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба“. *Јужнословенски филолог* књ. XX, св. 1–4 (1953/54): стр. 229–262.
- ЈУРИШИЋ, Марина. „Друго лице множине аориста у говору Горње Пчиње“. *Годишњак за српски језик и књижевност* год. 22, бр. 9 (2009): стр. 179–183.
- ИВИЋ, Милка. „Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику“. *Годишњак филозофског факултета* књ. 3 (1958): стр. 139–152.

- МАРЕТИЋ, Томо. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb, 1963.
- МАРКОВИЋ, Јордана. „Говор Заплања“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XLVII (2000): стр. 7–307.
- МУСИЋ, Аугуст. „Аорист имперфективних глагола у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* књ. V (1925/26): стр. 27–41.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб. „Реч приређивача“. У: БЕЛИЋ, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 5–7.
- СЛАДОЈЕВИЋ, Петар. „О имперфекту у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* књ. XX, св. 1–4 (1953/54): стр. 213–228.
- СЛАДОЈЕВИЋ, Петар. „Прилог дискусији о значењу и употреби имперфекта у српскохрватском језику“. *Радови Научног друштва БиХ* књ. XVIII (1961): стр. 51–57.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша“. *Јужнословенски филолог* књ. XX (1953/54): стр. 39–80.
- ТАНАСИЋ, Срето. *Презент у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1966.
- ЋИРИЋ, Љубисав. „Говор Лужнице“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXIX (1983): стр. 7–190.
- ЋИРИЋ, Љубисав. „Говори Понишавља“. *Српски дијалектолошки зборник* књ. XLVI (1999): стр. 7–262.

Bojana M. Veljović Popović

THE SYSTEM OF PAST TENSES IN THE DIALECTS OF EASTERN AND SOUTHERN SERBIA

This paper analyzes dialectal texts from Aleksandar Belić's study *Dialects of Eastern and Southern Serbia*, focusing on the use of verb forms. The aim of the research is to identify the inventory of verbal forms used to express past actions – both those whose primary function is to convey preterite semantics, and those that adopt this function secondarily through temporal transposition. Given that the texts included in Belić's study belong to the genre of oral folk literature, the author notes the possibility of stylization and a departure from original, unforced, and spontaneous speech. Accordingly, the texts are viewed as stylistically shaped forms, with particular attention paid to the principles that motivated the selection of specific verbal forms from the available inventory, as well as the effects this choice produces in terms of reception.

Keywords: dialects of Eastern and Southern Serbia, Aleksandar Belić, dialectology, dialect syntax, verbal forms.